

ՀԱՅԳՐԱՏ ՈՒՂՈՒԲԱՐՅԱՆ

ԴԱՂԻ ԿԱՄ ԽՈՒԹԱ ՎԱՆՔ

Պատմական Հաթերքից վեր, Թարթառ-Տրտուի ձախ ափին, գետից կես կիլոմետր հեռու, մի բլրակի վրա, փռված է վանքի համալիրը՝ ժամանակից սեփական ու մամուլակալած կիսավեր մատուռներով, հիմ ու նոր եկեղեցիներով։ Ամենամոր եկեղեցին 18-րդ դարի սկզբից է։

Դաղի վանք է կոչվում Թադեոս առաքյալի յոթամասնուն աշակերտներից մեկի՝ Դաղի կամ Դաղոյի անունից, նաև խոթա վանք, որովհետև կառուցված է խոթի (բլրակի) վրա։

Սա Արևելից կողմանց գավառների հնագույն քրիստոնեական շենքերից մեկն է։ Ըստ պատմության՝ վանքի առաջին եկեղեցին պետք է կառուցված լինի մ. թ. առաջին դարի երկրորդ կեսին։ «Դաղին» մի եպիսկոպոսից, որ գնաց հրամանա Թադեի ի Մեծն Հայք և կողմանս հիսիսայ, և լուեալ զմահն Աբգարու, դարձաւ և եմուտ ի Փոքր Սիւնիք, և կրոնաւորեալ անդէն ծածկաբար՝ վախճանեցաւ, և տեղին շինեցաւ վանք և յանուն նորա կոչեցաւ Դաղիոս»¹։

Վանական շինությունները փռված են բլրակի վրա, իսկ բլրակի թիկունքում, հյուսիսային ու արևմտյան կողմերից, բարձրանում է անտառապատ սարը։ Դիմացը, Թարթառի աջ ափին, թանձրախիտ անտառի մեջ, խրոխտորեն բարձրանում է Լաչինաբերդ կոչված վիթխարի ծայրը, որն իր գրամիտյա բարձր կողերի վրա պահում է ընդարձակ մի հարթություն՝ բոլոր կողմերից անմատչելի, և հիմ դարերում պաշտ-

պանական անտիկ մի կետ է եղել խաչենի տերերի համար։

Ստորակալ աղբյուրներ կան վանքի ձախակողմյան փոքրիկ ձորակում և անմիջապես վանքապարսպի տակ, որոնք վանականներին հնարավորություն են ընձեռել ստեղծելու պողատու այգիներ։ Ներքևում կիրճերի վրա կախված հսկա ծառերի տակ, շատաչում է Թարթառը։

Անցյալ դարի կեսերին այս կուսական ձորի աջեւու աշխարհափռչակ գիտնական Արիլը հիացմունքի ջերմագին խոսքեր է գրել իր օրագրում՝ Դաղի վանքն ու շրջապատը բնութագրելով որպես բնական թովչանքի և մարդու ստեղծած կատարյալի մի այնպիսի համադրություն, որի առաջ խոսքերը դառնում են առեւտրոյ։ «Երբ մեր ուշադրությանն է ներկայանում արտակարգ ինչ-որ բան, այն ժամանակ կորչում է նկարագրելու ցանկությունը, տպավորություններից խեղճացած զգացումն ասես գիտակցում է բառ-արտահայտչի պակասությունը... Այդ պատճառով էլ ստիպված պիտի լինես սահմանափակվել միայն մի քանի դիտողություններով»²։

Դատելով վանական օժանդակ շինությունների քանակից, մատուռներից, բազմաքանակ խուցերից ու ժամատներից, պետք է եզրակացնել, որ այստեղ մեծաթիվ միաբնակության ուխտ է եղել և ոչ թե սո-

¹ Միխայել Աստի, Ժամանակագրություն, Յերուսաղեմ, 1871, հավելված, էջ 88։

² Акэд. Г. В. Абиx, Геологические наблюдения в нагорной стране между Курой и Араксом. Записки Кавказского отдела императорского русского географического общества, кн. 8, 1873, стр. 63.

վորական մի եպիսկոպոսանիստ: Վանքին սպասարկող աշխարհիկ բնակչության մասին ևս վկայություններ կան: Այս բնակչությունը բավականին մեծ մի գյուղ էր կազմում: Միայն 300 ընտանիքներ տեղափոխվել են Երևանի նահանգը, հիմնել Եմիջա

իսկ ազգական Ներսես Փիլիպյանն սպանում է «ի խորաձորն» որ կոչի Դաղոյի վանք»⁴: Ապա Վարազ Տրդատի կինը կենդանի մնացած միակ աղջիկ Սպարամին փախցնում է Խաչենի ամրոցը և ամուսնացնում գավառի տեր Ատրներսենի՝ Սահլ Սմբատյանի

Դաղի վանքը. ընդհանուր տեսարան

գյուղը, իսկ սրանց մի մասն էլ գաղթել է Ծովափերի կողմերը⁵:

Վանական շենքերից շատերի վրա կառուցման տարեթվեր չկան: Նրանց խոր հնությունը ենթադրվում է ճարտարապետական ձևերից և աղբյուրագիտական տվյալներից: Դաղի վանքն Արցախի Մեծկողմանք կամ Մեծկվենք գավառի առաջնորդարանն է եղել, իսկ այս առաջնորդարանի հոգևոր եռուն կյանքն անխաթար պահպանվել է քրիստոնեության մոտքից սկսած: Մեծկվենքի եպիսկոպոսները միշտ էլ եռանդուն մասնակցություն են ունեցել Հայոց Արևելից կողմանց հոգևոր ու մշակութային կյանքին:

Մեզ հայտնի աղբյուրներում վանքը Դաղիի առնունով առաջին անգամ հիշատակվում է ինքնորոգ դարի առաջին կեսի դեպքերի առիթով: Այս հալաշխարհի բնիկ տեր Առանշահիկների ու եկվոր Միհրանյանների տոհմական պալատում և վարտվում է առաջինների հաղթանակով: Վերջին Միհրանյան Վարազ Տրդատին ու նրա որդի Ստեփանոսին իրենց

որդու հետ: Ուրեմն Դաղի վանքի ու նրա շրջակայքի տներն Առանշահիկներն էին՝ Ատրներսենը, նրա հայր Սահլը և նախորդներն ու հետնորդները:

Վանքն ու նրա միաբանությունը մեծամեծ աղետների են ենթարկվում սելջուկյան արշավանքների պատճառով: Ժամանակի աղբյուրները միահամուռ վկայում են Խաչենի և հատկապես նրա մշակութային կենտրոնների ավերումը Չոլի դաժան զորավարի կողմից: Սամվել Անեցու պատմելով՝ Չոլին խաբեությամբ իր մոտ է հրավիրում Խաչենի իշխաններին, կալանավորում շատերին, ապա «մաշեաց զերկիրն սովով և սրով և գերությունս, ընդ որս քահանայք և սուրբ կտակարանք և կրոնաւորք առ ոտս անկան անօրինաց»⁶:

Այս աղետը տեղի է ունեցել 1143 (=ՇԴԲ) թվականին: Երկու-երեք տարի հետո Չոլին վերստին գալիս է Խաչենի վրա, որովհետև երկրի մնացած տե-

³ Մակար եպ. Բախտոյարյանց, Արցախ Բագու, 1895, էջ 203:

⁴ Մ. Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1923, էջ 388:

⁵ Սամուել Անեցի, Հուսաբմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 132:

րերն ապստամբել էին, թոթափել բռնավորի լուծը. «...սակա ինչ մնացել էր յազատաց անտի, որք էին դողեալք յանտառ մայրեաց, առին դարձեալ գրերդ-ամրոցս իւրեանց, և դարձեալ ապստամբութեամբ վարէին ընդ Տաճկացն»⁶:

Այս անգամ Չոլի գալիս է վրեժխնդրության կատաղի մոլուցքով և, չկարողանալով տիրել Խաչենի ամրոցներին, ավերում ու հրի է մատնում գավառի անպաշտպան բնակավայրերը, ինչպես և Դաղի վանքը. «Իսկ գամրոցսն ոչ կարաց առնուլ, քայց զգաւտն գամեճայն ի սպառ աւերէր. այրեաց և գառաքիւղի յիստ սրբութեան որ կոչի Դաղոյի վանք»⁷:

Պետք է կարծել, որ շատ շուտով վերականգնվել է վանքը, վերացվել են ավերածության հետքերը, քա-

Արգու-խաթունի եկեղեցին հյուսիս-արևելքից

նի որ 12-րդ դարի երկրորդ կեսին Մխիթար Գոշը, Խաչեն գալով և հյուրընկալվելով վերին Խաչենի իշխանաց իշխան Վախտանգի տանը, երկրի աշխարհիկ իշխանությունն ու հոգևոր կյանքը գտավ մի այնպիսի բարգավաճ վիճակում, որպիսին մա չէր

տեսել բովանդակ Հայաստանում, և եթե նրա հետ համեմատելու մի տեղ գտնում էր, ապա Կիլիկյան հայոց թագավորությունն էր⁸:

Դաղի վանքի շինքերը հիմնականում պահպանվել են, և նրանց ներկա վիճակի հիման վրա դժվար չէ ներկայացնել բարգավաճ օրերի ընդհանուր պատկերը:

Վանքի ամբողջ համալիրը կարելի է ընդհանուր առմամբ բաժանել երկու մասի. մեծ ու կարևոր մաս, որը գտնվում է պարսպից ներս, և լրացուցիչ շինությունների մաս, որ պարսպից դուրս է և գտնվում է կիսավեր վիճակում:

Պարսպի ներսի շինությունների մեջ իր հնությամբ աչքի է ընկնում **Քազիլիկը**: Դատելով տեղից ու դիրքից, պետք է կարծել, որ սա վանական շենքերից հնագույնն է կամ հնագույններից մեկը: Գտնվում է համալիրի հյուսիս-արևելյան ծայրում, թեքության վրա, հյուսիսային պատով հողի մեջ թաղված (երևի սկզբնապես էլ այդ պատը գետնի մեջ է եղել), և մյուս շենքերը կառուցված են նրանից դեպի արևմուտք, հարավ ու արևելք:

Այժմ կանգուն են միայն քազիլիկի պատերը: Արեւելյան ապսիդ է (կիսաբոլորակ)՝ սեղանը տեղափոխելու համար, մյուսները՝ հարթ, հիմնականում անտաշ քարերով կառուցված: Հյուսիսային ու հարավային պատերն ունեն խցիկներ հիշեցնող որմնադարաններ, հյուսիսայինը՝ չորս, հարավայինը՝ երկու, որոնք երիզված են սրբատաշ քարերի շրջանակներով: Քանի որ արևմտյան դուռը ևս մույն սրբատաշ, քանդակազարդ քարերով է երիզված, կարելի է մտածել, որ սա հետագայի նորոգման արդյունք է, թերևս քազիլիկին կից գավիթ կառուցող Գրիգոր եպիսկոպոսի գործը, որի մասին պիտի խոսենք:

Հարավային ու հյուսիսային պատերն ունեն երեքական որմնապուներ, որոնց վրա հանգչելիս է եղել թաղակապ տանիքը: Կենտրոնական որմնապուները մյուսներից տարբերվում են. նրանք ավելի հաստ են ու բարձր: Հավանաբար եկեղեցին կենտրոնում զբմբեթ է ունեցել՝ այդ բարձր ու հաստ որմնապուների վրա:

Ծեփի ներսում, սեղանի տեղ, այժմ էլ կանգնած է մեկուկես մետր բարձրություն ունեցող սրբատաշ մի քար՝ ծածկված մեծ ու փոքր խաչանախշերով: Այդ քարից հարավ բուսած է եղել վիթխարի մի ընկուզենի, կտրել են, քնից նորն է բարձրացել, դարձյալ կտրել են, և հիմա թանձրաստղաթափ մի թուփ է դարձել: Ընկուզենու գոյությունն ինքնին վկայում է, որ եկեղեցին վաղուց է գրկվել տանիքից:

Քազիլիկի գավիթը.—Դրսից անտաշ քարերով կառուցված ու ծեփով հարդարված բարձր շինություն է, միայն դուռը՝ քանդակազարդ: Կառուցող Գրիգոր եպիսկոպոսի արձանագրությունը փորված է դռան

⁶ Մ. Գոշ, Կաթողիկոսք և դէպի Աղուանից աշխարհին ի մէջ ԺԲ դարու, Հ. Դ. Այլշան, Հայապատում, էջ 386:

⁷ Անդ:

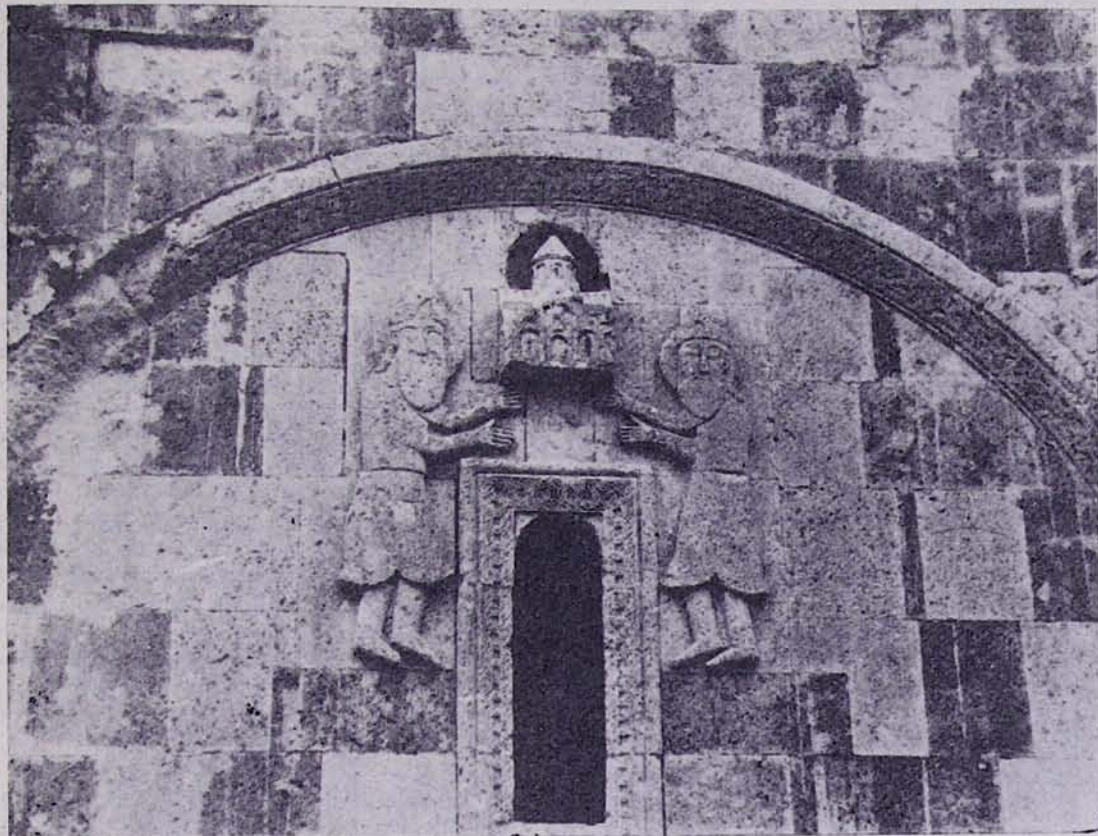
⁸ Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք Հայոց, Վաղարշապատ, 1880, երկրորդ էջագրություն, էջ 71: 79; Հ. Դ. Այլշան, Հայապատում, էջ 406—407:

աջ կողմին. «թ. ՌՀԳ. (=1224) եւ տր Գրիգորիս ա-
ռաջնորդ սր ուխտիս, որդի նախատակին Վասակայ,
շինեցի զժամատունս յիշատակ հոգոյ իմոյ...»:

Սա կրոնավորած Հասանի որդի և Մխիթար Գոշի
հովանավոր Վախտանգի եղբայր Վասակի որդին է,

բայց թաղ-կտոր: Այսուհետև քառանկյունի են, նախ-
շագարդ:

Գավթին շուրջ ու գեղեցկություն են տվել պատերի
մեջ ագուցված մեծ ու փոքր խաչքարերը, որոնք
կարող են համեմատվել 12—13-րդ դարերի լավա-

Արզու-խաթունի կաթողիկեի հարավային ճակատը. իշխանագույններ Հասանի և Գրիգորի քանդակները

այն Վասակի, որ 1201-ին Այունիքի Գուլաշտյանը ետ
նվաճեց թուրքերից ու նախատակվեց:

Գրիգորի ժամատունը կառուցվել է հինավուրց ե-
կեղեցուն կից և, բնականաբար, պետք է հարմար-
վեր նրա ճարտարապետական առանձնահատկու-
թյուններին: Սակայն իրականում այդպես չի եղել:
Ծիծարարը կարգավորել է հին անշուք բազիլիկը,
արել հնարավոր բարենորոգումները (որմնադարան-
ներ ու դռների երիզավորում են), ապա նոր միայն
կառուցել գավիթը, որը, դրսից որքան էլ անշուք,
ներքին հարդարանքով կարող է համարվել ժամա-
նակի հայ ճարտարապետության գեղեցիկ նմուշնե-
րից մեկը:

Հետաքրքիր ճարտարապետական տեսք ունի այս
գավթի կտորը: Պատկից չորս սյուներն իրենց վրա
պահում են թևաքաղ կամարները, սրանց վրա էլ
թաղն է, և թաղի վրա՝ կլոր մի գմբեթ՝ որպես երկ-

գույն օրինակների հետ: Փոքրածավալ խաչքարերի
մի երկար շարք էլ ձգվում է արևելյան պատի կենտ-
րոնով՝ ծայրից ծայր, եկեղեցու մուտքի աջ ու ձախ
կողմերին: Բացառիկ նուրբ քանդակներով ծածկված,
ասես ժանեկազարդ այս խաչքարերից ամեն մեկը
պատմում է ժամանակի որևէ մեծատունի այս կամ
այն նվիրատվության մասին:

Նախշագարդ այս խաչքարերի հետ համադրվում է
փառահեղ շքամուտքը՝ իր ծաղկազարդ քանդակնե-
րով: Մուտքի դռան նախշուն երիզները կրկնում են
Արզու-խաթունի եկեղեցու դուռը, որի մասին պիտի
խոսենք: Կարելի է ենթադրել, թե Գրիգորի եկեղե-
ցին կառուցվել է նրանից միայն տասը տարի առաջ՝
ավարտված Արզու-խաթունի եկեղեցու շինարարի
ձեռքով: Սակայն ավելի հավանականն այն է, որ
Գրիգորի եկեղեցու վարպետը պարզապես ընդօրի-

նակել է Արգու-խաթունի եկեղեցու դուռը՝ ի վիճակի չիմեղով կրկնել շենքի մյուս արձանիքները:

Գավիթը Հաթերքի իշխանական տան տաքանատունն է եղել: Հասակը ծածկված է գերեզմանաքարերով, որոնց գրերը ջնջված են արդեն:

Գրիգորի գավթի շարունակությունն է կազմում (արևմտյան կողմից) մի հին՝ ու անշուք եկեղեցի կառուցված անտաշ քարով: Այն ճարտարապետա-

Արգու-խաթունի եկեղեցու արևելյան պատի մեծ արձանագրությունը

կան լուրջ արժեք չի ներկայացնում, սակայն ներսի և դրսի պատերի վրա ունի եղծված ու մասամբ պահպանված արձանագրություններ, որոնց ընթերցումն անպայման մեր ծագքեր կրացի երկրամասի հին պատմությունից:

Արգու-խաթունի եկեղեցի-կաթողիկեն.—Վանական համալիրի ամենաշքեղ կառույցն է, որն աչսօր էլ, համարյա անխաթար պահպանված, ներկայացնում է որպես հայկական ճարտարապետության 13-րդ դարի ամենապիտանի կոթողներից մեկը: Գտնվում է վանական տարածության արևելյան ծայրին: Այս շինություններից ավելի վաղ կառուցված թուրք եկեղեցիները ձգված են եղել երկու շարքով՝ աչ ու ձախ կողմերի երկարությամբ, և այս կաթողիկեն դրվելով համալիրի երկու շարքերի արանքում (խորքում)՝ դարձել է նրա առանձին մասերն ի մի հավաքող կենտրոնը:

Կաթողիկենի կառուցողը Հաթերքի մեծ իշխան Վախթանգի կին Արգու-խաթունն է եղել, նրա արձանագրությունը պահպանվել է հարավային պատի վրա 19 երկար տողերով և շատ մանրամասներ է պատմում ինչպես կառույցի, այնպես էլ կառուցողի ճակատագրից: Ահա այդ արձանագրությունը. «Շնորհիւ ամենակարողին Այ և Միածնի որդոյ նորա Յի Զի և պարգևօք ամենատորք հոգւոյն եւ՝ Արգու խաթուն, նուաստ աղախին Զի, դուստր մեծի իշխանաց իշխանին Զրդին և ամուսին Վախթանգայ թագաւորազնոյ տն Հաթերքոյ և ամենայն Վերին Նաչեւնոյ, յուսով մեծաւ շինեցի զտորք կաթողիկէս ի տեղոջ հանգստարանի առն իմոյ և զաւակաց իմոց՝ Հասանայ անդրանիկին իմոյ և Գրիգորի, որ ի Տէրն կէսարեայ վախճանելոյ, զի վասն մեղաց իմոց խրատեաց զիս Ած: Իմ Հասան սպանաւ ի թուրքաց պատերազմին վասն քրիստոնէական հաւատոյս և զկնի երից ամսոյ զկրտսեր որդին իմ Գրիգորն ի Տէրն կոչեցեալ զպարտ բնութեանս հաւոնցանելով վճարեաց ի կենցաղոյս և փոխեցաւ առ Քս, աւօ անմխիթար թողլով թշուառացելոյ մարս իրեանց: Այլ զի ի կենդանութեամբ իրեանց յոյս ի մտի եղեալ մոցա շինել եկեղեցի յայսմ տեղոջ և ոչ ժամանեցին վասն արագահաս լինելոյ ի վերս մոցա մահուն. և ինձ աւանդեցին անդարձիւ կատարել զփափագ սրտից մոցա. և իմ յանձն առեալ մեծ յուսով և շատ աշխատութեամբ շինեցի զքաւարանս ի փրկութիւն հոգւոց մոցա և իմոյ, դպտերաց և ամենայն զարմից: Արդ աղերսիւ հաչցեմ, որք երկրպագէք արքոյ խորանիս, ինչէլ յաղաթս ձեր զվերոյ գրեալս ի սմա: Կատարեցաւ ի թուականութեանս Հայոց ՈԿԳ (=1214). ի փառս Աստուծոյ: Եւ ի նորոգութիւն սր ուխտիս սահմանեցաք ժառանգութիւն եկեղեցւոյս զիւղս և ագարակս իրեանց սահմանաւրն զԱպահէն և զԵզնարածանց և զԲշանց և զԵկանաչաւորն որ ի Վայոց ձոր և երկու տունս յԱրփա: Հաստատեցաք կամակցութեամբ եղբարցս զաւագ խորանի պատարագն յանուն վերոյ գրելոցս կատարի անխափան. ոք աչամ վճռի հաստատելոյ խափանումն առնէ իշխանաց կամ յառաջնորդաց տեղոյս կամ ո ոք և իցէ, խափանեցի յոյս նորա որ առ Քս և դատապարտեցի յԱյ»:

Ուրեմն, Արգու-խաթունը դուստրն էր Զրդի⁹, կինը Հաթերքի այն Վախտանգ իշխանի, որ 12-րդ դ. վերջին իր մոտ պահեց, հովանավորեց Մխիթար Գոշին, ապա իր հինգ եղբայրների (Վասակ, Սմբատ, Գրիգոր, Գրիգորիս, Խոյդան) հետ միասին՝ մեծ վարդա-

⁹ Սա Կաչեմի ու Մահկանաբերդի տերն էր և Տիփխիս իշխանը, Մխիթար Գոշի մեծ քարեկամը, հայրը Դավիթ և Սադուն իշխանները: Սադունը խոշոր դեր կատարեց վրաց-հայկական պետական կյանքում, մեծ մասամբ նրա քանակությունների արդյունքն էր մոնղոլ տիրապետողների քարյացականությունը վրացիների ու հայերի նկատմամբ (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1981, էջ 208—210, 215 և հոգ.):

պետի համար կառուցեց Նոր Գետիկի վանքը: Վախտանգի ու նրա կողակից Արզու-խաթունի երախտիքը քանի՜-քանի՜ անգամ հիշել է Մխիթար Գոշն իր գործերում, սակայն շատ բնորոշ է նրա Դատաստանագրքի ձեռագիր ընծայական ինքնագիրը. «Յս Բս, յորժամ գաս ի նորոգել գերկիր, նորոգես հուզով եւ մարմնով զաստուածաւեր իշխանն իշխանաց զՎախտանգ եւ զամուսին իւր զԱրզու խաթուն ի կեանս անմահս»:

Արզու-խաթունը, ինչպես երևում է սույն արձանագրությունից, կաթողիկեն կառուցել է իր ամուսին Վախտանգի և երկու տղաների գերեզմանների տեղը («ի տեղոջ հանգստարանի»):

Կաթողիկենի հատակագիծը մեր խաչաձև-գմբեթավոր եկեղեցիների համար ընդհանրականն է, հավասար քառանկյունի թևերով: Երևի այս պատճառով էլ կոչվում է «Սուրբ Խաչ», նաև՝ «Սուրբ Նշան»:

Բեմը՝ ավագ սեղանով, տեղավորված է արևելյան պատի կիսաշրջանի մեջ: Կան նաև ութ փոքր սեղաններ՝ տեղավորված անկյունների ետահարկ չորս խորաններում, սրահի մակարդակից բարձր: Դեպի այդ խորաններն են տանում պատերից դուրս ցցված քարե աստիճանները, որոնց մեծ մասն արդեն կոտրատված է:

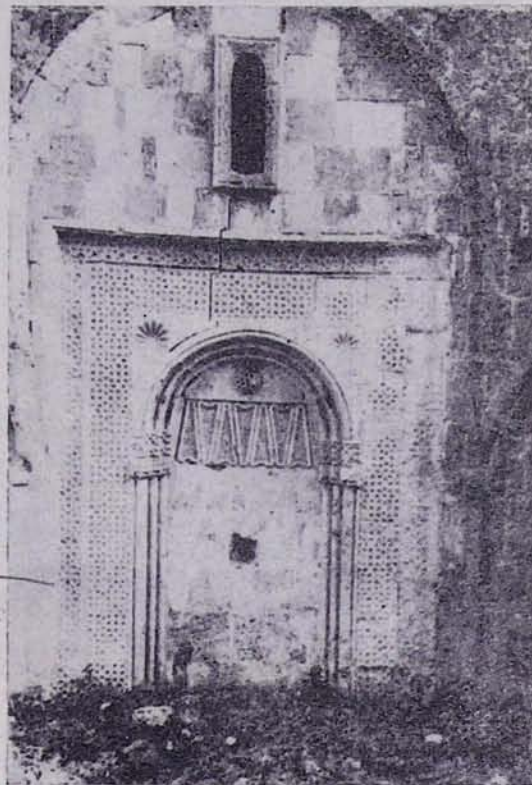
Եկեղեցու ներսի սյուները, կիսասյուներն ու նրանց վրա բարձրացած խաչվող կամարները սրբատաշ գորշ քարից են, զարդարված մուրք քանդակներով: Նույն քանդակազարդ քարերով գոտևորվում է բարձր թաղը, որի վրա խոյանում է շքեղ գմբեթը:

Ներսի պատերի մնացած մասերը ծեփված են կրաշաղախով, և ծեփված բոլոր պատերն էլ եղել են նկարազարդ: Այժմ նկարներից քիչ բան է մնում: Ծեփը տեղ-տեղ քանդված է, ճաքճքված: Որմնանդակարների մեջ մարդկային կերպարանքները հազիվ են նշմարվում պատերին մոտած կեղտի տակից:

Կառուցողն ամեն կերպ աշխատել է կաթողիկեն դրսից դարձնել շրջապատի վանական շինությունների գարդը: Գորշ ու սև որձաքարի, տեղական վարդագույն տուֆի ու ապիտակավուն կրաքարի համադրությունները ստեղծել են պերճախոս մի հորինվածք: Իսկ եթե նկատի առնենք և քանդակագործի մուրք աշխատանքը, որ երևում է բոլոր պատերի վրա, ապա համարձակ կարող ենք ասել, որ այս շենքը հայկական միջնադարյան ճարտարապետության ամենաինքնատիպ ու շքեղ հուշարձաններից մեկն է:

Հյուսիսային պատը զարդարված է քարակ ու ներքանախշ որմնապուրակներով, որոնց վրա պացած երեք կամարներից միջինն իր տակ ունի մի փառափառ դուռ: Դուռը հայկական եկեղեցիների հյուսիսային պատերի մեջ անսովոր երևույթ է: Ուրիշ պարագայում կարելի էր մտածել, որ հետո են բացել այնպիսի կարիքների համար: Սակայն տվյալ դեպքում այն կառուցված է եղել շենքի հետ միաժամանակ, նրա ամբողջ ճարտարապետությանը համապատասխան, և որոշ արժանիքներով էլ կարող է համարվել կա-

թողիկենի ամենագեղեցիկ մասերից մեկը: Դռնվերքի կիսագլանները, նրանց վրայի խոյակների երկրաչափական մուրք նախշերը և հատկապես դռան կամարի ներսի զարդաքանդակները չեն կրկնված շենքի որևէ մասում: Բացառիկ տպավորություն են թողնում հատկապես խոյակների և կամարի ներքո, բարավորի վրայի իրար կցված յոթ սուրանկյուն եռանկյունիների ներսի նախշերը: Դռան կամարի տակ մի

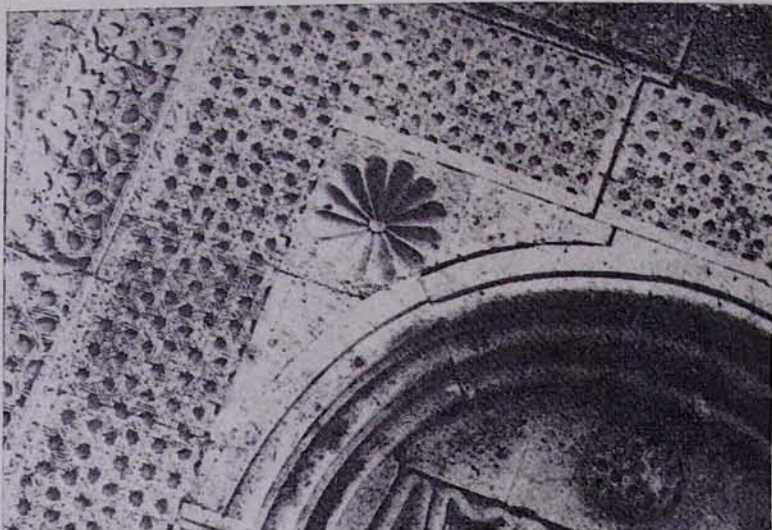

Արզու-խաթունի կաթողիկենի հյուսիսային դուռը

վարդյակ է բարձրաքանդակված, որի ներսում ևս երկրաչափական գեղեցիկ նախշեր են՝ միանգամայն տարբեր մյուսներից: Իսկ կամարը վերևից շրջանակող երկու ուղիղ անկյունների ներսում քանդակված են տասներկու թևանի վարդյակներ: Եվ ահա այսքանից հետո, ավելի շատ՝ այսքանն ընդգրկող եզրանախշերն են, որոնք երկու լայն շարքով կողքերից ու վերևից եզերում են դուռը և իրենց քարոյ ու մուրք հյուսվածքներով կարող են մրցել ոսկերչական ժանեկազարդերի հետ:

Արևելյան պատը ևս աչքի է ընկնում իր ճարտարապետական ու քանդակագործական գեղեցիկ լուծումներով: Կենտրոնում, որմնապուրակների վրա, ծիածանվում է նախշազարդ մեծ կամարը, որի մեջ տեղադրված է Արզու-խաթունի ընդարձակ արձանագրությունը եկեղեցու շինարարության մասին: Վերևում վերին վարձվող մեղ լուսամուտն է, որից աչ

ու ձախ պատվիրատուի երկու որդիների քանդակներն են՝ ամբողջ հասակով, և լուսամուտից բարձր պահում են կաթողիկե եկեղեցու մակետը: Այս կամարից աջ ու ձախ դարձյալ երկուական փոքր կամարներ են համգշում կիսագլանաձև որմնասյուների վրա, որոնցից ներսիներն ունեն վերից վար ձգվող քանդակազարդ որմնախորշեր: Այս բոլորը վերևում պսակվում են խաչաձև մի լուսամուտով, որը և ամբողջացնում է պատի ճարտարապետական պատկերը:

Մեծ տաճարի դռան զարդանախշեր

Ծարտարապետը, հավանաբար, շատ է մտածել հարավային պատին ուրույն լուծում տալու մասին: Բանն այն է, որ հնարավոր եղանակները սովորաբար սպառվում են արևելյան ու արևմտյան պատերի վրա: Տվյալ դեպքում արևելյան պատն ունի զույգ քանդակներ և նրանց շուրջը հյուսված ճարտարապետական մանրամասներ: Արևմտյան պատն էլ շքադուռն է, որը հուշում է իր համապատասխան լուծումները: Ինչ պետք է արվեր հարավային պատի ձևավորման համար: Ծարտարապետն այստեղ պատն ընդգրկող մեծ կամար է դրել, ներսում լուսամուտ բացել և, արևելյան պատի ձևերը չկրկնելու համար, լուսամուտի երիզ դարձրել եռաստիճան կիսագլանների մախշը: Եվ այսքանն էլ բավարար չը համարելով, լուսամուտից վերև երկու տղամարդու քանդակներ է դրել՝ եկեղեցու մակետի հետ: Սակայն սրանք արդեն արևելյան պատի քանդակների կրկնությունը չեն, այլ դիմաքանդակներ են միայն, որոնց դիմագծերն արտահայտված են առավել ցայտուն:

Արգոս-խալոունի կաթողիկեն կառուցվել է առանց գավթի: Այդ պատճառով էլ ճարտարապետն աշխատել է իր տաղանդի բոլոր փայլերը դրսևորել արև-

մըտյան պատի վրա, ուր մուտքն է եկեղեցու: Սերբատաշ հարթ ու ընդարձակ պատի վրա ծիածանվում է մի մախշուն կամար, որն իր տակ է առնում շքադուռը:

Դուռը պահպանվել է իր մախատեղծ ամբողջ շքեղությամբ: Երիզները ներսից և դրսից գլանաձև ու պարանաձև մախշերի մի համերաշխ համադրություն ունեն: Նրանց արանքներում աջակողմյան երեսի վրա՝ քառակուսիների մեջ զարմանազան քանդակմախշեր կան, որոնք չեն կրկնում իրար: Զա-

խակողմյան երիզի հարթ երեսին քանդակված են երկու խաչեր՝ հյուսկեն մախշերով. մեկը՝ վերևում, մյուսը՝ ներքևում, նրանց արանքում էլ՝ քանդակագործի ինքնագիրը. «Նկարող սուրբ Առաքյալ զՊօղոս յիշեցէք» կերեք տողով. «ճկրողք // Առաքյալ զՊօղոս»¹⁰:

Գմբեթը մեր միջնադարյան եկեղեցիների համար բնորոշ բոլորչի պատկան է ամբողջ շինության վրա՝ իր կամարաճուր և որմնամախշերով, երկայնակի ձգվող մախշազարդ խորշերով ու մեկընդմեջ էլ՝ քանդակազարդ լուսամուտներով: Այստեղ ընդհանուր ճարտարապետական երևույթի մեջ կառուցողը դարձյալ դրել է ինքնատիպ գեղեցիկ ձևեր, որոնցով

¹⁰ Հնագետ Ս. Բարխուդարյանը, խոսելով այս խաչերի մասին, սխալմամբ նրանք տեղադրում է մուտքից վեր, ապա ենթադրում, որ «այս վարպետը ևս պիտի մասնակցած լինի վերանորոգման աշխատանքներին XVI—XVII դարերում» (Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 180, նույն կրկնված էջ 188-ում): Հետազոտողի ենթադրությունը ոչնչով չի հիմնավորված:

և սույն գմբեթը շահեկանորեն տարբերվում է համանման սուրբական կառույցներից: Նշենք, օրինակ, գույների զվարթ խաղը. գմբեթի ծածկի մաքուր հեղված ու իրար ագուցված սալերը, գորշի մուգ և բանգն ունեն, ամբողջ թմբուկի ֆոնը բաց վարդագույն է, հիստերի կամարներն ու սրանց հիմքերը՝ սև, և գոտևորող կարմիրը՝ նորից գորշ: Լուսանցքներից ամեն մեկի պսակը մի ինքնատիպ լուծում ունի և առանձին դիտվում է որպես լուրջօրինակ քանդակամաս:

Ասացինք, որ եկեղեցին սկզբնապես գավիթ չի ունեցել: 13-րդ դարի կեսին նրան արևմուտքից ավելացրել են երկար ու անշուք մի շինություն, որը և պետք է գավիթի դեր կատարեր¹¹: Այն լրիվ կանգուն է մինչև հիմա. հարավային պատի տեղ կամարակապ, ծանրանիստ պուճառ է, իսկ հակառակ կողմում, ինչպես նաև արևմտյան երեսից՝ խուլ պատեր են: Ծածկը թաղ է՝ վրայից ծանրացած երկթեք տանիքով: Մի խոսքով՝ եկեղեցիների այն սուրբական օժանդակ շինությունը, որ կոչվում է պողոտաձեղ գավիթ:

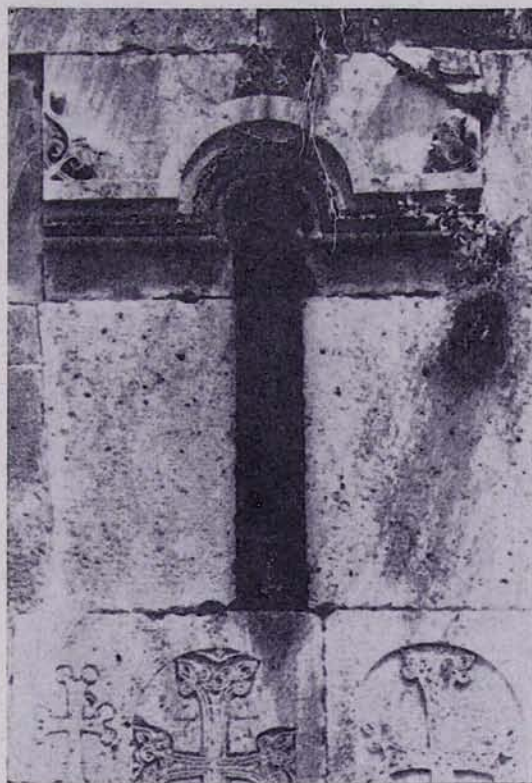
Այս շինության հեղինակը, ըստ երևույթին, եղել է ճարտարապետությունից հեռու մի արհեստավոր: Նրա համար ոչ մի կարևորություն չի ունեցել այն հիմնական շենքը, որին կցվել է իր ստեղծագործությունը՝ որպես օժանդակ շինություն: Այդ պատճառով էլ իր պողոտաձեղ գավիթն այնպես է կպցրել եկեղեցու շքամուտքին, որ կիսել է նրա քանդակամասը կամարը, վերջինիս մի մասը թողել գավիթի կտուրից վեր:

Երկու անգուղական խաչքար.—Պողոտաձեղ գավիթին արևմտյան կողմից կպած է մի կրկնաճարկ զանգակատուն, որի առաջին հարկը խուլ է բոլոր կողմերից, արևմտյան պատն ի վեր սանդուղք է քարծրանում մինչև երկրորդ հարկի մակարդակը: Երկրորդ հարկում կամարակապ որմնախորշի մեջ հայացքով դեպի արևմուտք կանգնեցված են Դադի վանքի երկու հռչակավոր խաչքարերը:

Այս շինության երրորդ հարկը քառապսղամյակ գմբեթ է, որ հնում, հավանաբար, կախված են եղել վանքի զանգերը: Գմբեթի քառակող ծածկը, կամարները, չորս կողմ պուճուրներ և սրանց խոյակներն ու հիմքերը սրբատաշ են, գեղեցկաշեն և ամբողջության մեջ թողնում են հաճելի տպավորություն: Ըստ երևույթին սկզբնապես զանգակատան առաջին ու երկրորդ հարկերը բացվածք են ունեցել, և հետագայում է, որ վիթխարի խաչքարերը կանգնեցրել են երկրորդ հարկի խորքում ու ետևից փակել, որպեսզի ամբողջ շինությունը դառնա մի տեսակ շրջանակաճարարան այդ փառահեղ խաչարձանների համար:

¹¹ Պողոտաձեղ գավիթի պատի քարերից մեկի վրա գրված է. «ՈՂ թվ.» (=1241): Եթե սա գավիթի շինարարության տարին էլ չլինի, համեմայն դեպք պետք է ընդունել, որ այս թվականին գավիթն արդեն կառուցված է եղել, որպեսզի նշված թվականին արձանագրություն քանդակեն նրա քարի վրա:

Արգու-խաթունի եկեղեցուց հարավ Հասան Մեծի եկեղեցին է՝ աղյուսաշեն գմբեթով, գմբեթի պուրն արդեն քանդված:

Մեծ տաճարի լուսանցքների պսակներ

Նառնեմագրական բազմաթիվ տեղեկություններից ու վիճագրական հաղաստի նյութերից հայտնի է, որ Վերին-Խաչենի իշխան Հասանը («տր Հաթերքու և Հանդաբերդու, Խաչենաբերդու և Հաքախաղացին»), որպես Արցախական աշխարհի գահերեց իշխանը, քառասուն տարի (1141—1182) գահակալելուց հետո, իշխանությունը թաժանում է իր զավակների միջև, ինքը կրոնավորելու գնում Դադի վանքը¹²:

¹² Այս Հասանը պատմագիտական ուսումնասիրություններում շատ է շփոթվել Խաչենում նույն ժամանակներին տիրություն անող ուրիշ Հասանների հետ: Մակար եպս. Բարխուդարյանը, օրինակ, հանձնիք արա՝ ճանաչում է այն Հասանին, որ Գեոպարից էր, թագավոր գնաց Սյունիքի Կապան, ապա 12-րդի 60-ական թվականներին իր թագավորանիստը թողնեց թշնամիներից պաշարված ու վերադարձավ Խաչեն (Պատմություն Աղվանից, Ա, էջ 139—140): Իսկ Ի. Ա. Օրբելին էլ սրան նույնացնում է Խոխա-

Նրա հետ վանք է գնում մաս կիներ՝ Մամա-խաթունը («դուստր Կուրիկայ թագաորին»)։

Այս փոքրիկ եկեղեցու շինարարության մասին արձանագրություն չի պահպանվել։ Սակայն այս-տեղ է Հասան մեծի արձանագրությունը։ Ներսի

Գաղի վանքի մեծ խաչքարի վերին մասը

ձախակոտման խորանում, մի գեղեցիկ խաչքարի վրա, գրված է. «թ. ՈԱ. (=1182) ես՝ Հասան, որ-դի Վախտանգայ, տեղ Հաթերքու և Հանդաբերդու, Խաչենաբերդու և Հաքախաղացին, կացի յաւագո-թեան տաւ Խ (40), շատ պատերազմաւ յաղթեցի թշնամեաց իմոց ազնութեամբն Աստուծոյ և եղեն ինն Զ (=6) որդի։ Զբերդերս և գաւառս ետու ճոցս և ես եկի ի վանս մաստ իմ եղբայր պարոն տեղ Գրի-գորէս և եղէ կրանաւոր և բերի զխաչքարս ի յԱշ-ուայ, շատ աշխատութեամբ և բազում հնարիւք

նաբերդի տեղ Հասանի հետ, վերջինիս դարձնում վեց տղաների տեղ Է. կանքի մեքշում էլ կրոնավո-րության գնացած (11 Ա. Օ; Ե-ան, Гасан Джелал, князь Хаченский. Мисракан с 1745, Е. еван, 1963, стр. 146-147)։ Իրականում, սակայն, ո՛չ մեկը, ո՛չ էլ մյուսն առնչություն չունեն իմեղոր ա-ռարկա Հասանի հետ, եթե նկատի չառնենք, որ նրանք ազգակիցներ են, սերված երկրամասի տեղ հին Ասանշահիկ տոհմի սերունդներից։

կանգնեցի զար նշան հոգւոյ իմոյ։ Արդ, վասն ձեր հոգւոցդ, որք ընթեռնույք, գիտ յաղաթս յիշեցէք»։ Հասանի վեց արու զավակները պատմությանը հայտ-նի հաթերքյան այն իշխանագուններն են, որոնք ի-րենց մոտ ապաստան տվին Գանձակի մահմեդական իշխանավորներից հալածական Մխիթար Գոշին, հո-վանավորեցին նրան, հորդորեցին, որ գրի «Դատա-տանագիրքը», ապա նրա համար կառուցեցին Նոր Գետիկի հռչակավոր վանքը։ Այս վանքի շինարա-րությանը վերաբերող արձանագրության մեջ հիշ-վում են Հասան հաթերքցու վեց որդիները։

Ինչքան էլ տարօրինակ լինի, Նոր Գետիկի կամ Գոշավանքի շինարարության այս գլխավոր արձա-նագրությունը բոլոր ուսումնասիրողների կողմից էլ ընդօրինակվել է սխալներով։ Եթե Հովհ. եպս. Ծախ-խաթունյանը, Սակար. եպս. Բաբխուդարյանը և Կ. Կոստանյանը խաչենցի իշխանագունների անուն-ները գրել են հետևյալ պակասավոր ու աղճատված ընթերցանությամբ՝ «...ձեռնտուութեամբ քարեպաշտ իշխանին Վախտանգայ և նորին զուգակցին Արզու խաթունին և նորին եղբայրն Սմբատայ, Վասակայ, և խորթն Գրիգորոյ»¹³, ապա հետագայում հետազո-տող Զանփուլայանը, նախորդների «խորդն-խորթն» թյուրիմացությունը, արքեպ. Ս. Զալալյանցի ընդօրի-նակության հիման վրա, ճշտելով որպես «Խոյղնա» անձնանուն, ուշադրություն չի դարձրել հաջորդ ան-վան վրա («Գրիգորոյ»), որն արձանագրության մեջ ինքնատիպ գրություն ունի։ Բանն այն է, որ հիմա արձանագրությունը բավականին քայքայված է, և ա-ռաջին տողերը լրիվ ընթերցել անհնար է։ Սակայն մեզ հետաքրքրող մասը, քարեքախտաբար, պահ-պանվել է և ընթերցվում է անթերի։ Այստեղ գրված է «Խոյ // դա Գրիգորոգրիսա...»։ «Խոյղնա» պարզ է, Վախտանգի Խոյղն կամ Խոյղան եղբայրն է։ Կի-րակոսի վկայության մեջ ևս կա այս անունը. «...շի-նեաց վարդապետն Մխիթար իր միաբանօքն, ձեռ-նըտուութեամբ Վախտանգայ Խաչենեցոյ՝ տեսնոն Հաթերքոյ, և եղբայր իրոց... Խոյղանայ, և Վասա-կայ, և այլոց իշխանաց քարեպաշտաց...»¹⁴։ Ուրեմն, մեջտեղից վերանում է «խորդն-խորդն»-ը, և նրա տեղը բռնում է «Խաչյանը»։

Սակայն ի՞նչ է «Գրիգորոգրիսա»-ն, ինչո՞ւ այն ընթերցվել է որպես միայն «Գրիգորիսի»¹⁵։ ԶԷ՝ որ

¹³ Հովհ. եպս. Ծախխաթունյան, Ստորագրու-թիւն..., Բ, էջ 367. «և խորդն Գրիգորայ», Արցախ, էջ 350. «և խորթն Գրիգորայ», Վիմ. տարեգիր, էջ 30. «և խորթն Գրիգորոյ»։

¹⁴ Կիրակոս, էջ 215։

¹⁵ Զանփուլայան, Մ. Գոշը և Նոր Գետիկ վանքը, Հաչկ. ՍՍՀ պատմ. թանգարանի գիտ. աշխ.-եր, Բ. I, Երևան, 1948, էջ 118։ Կարապետ եպիսկոպոսը, նրանից առաջ էլ Մեսրոպ Սմբատյանը նկատել են «Գրիգորոգրիսա» արտասովոր գրությունը, սակայն համաձայն են փորագրողի սխալը և մատնել անուշա-դրության (տե՛ս Մ. Սմբատյան, Տեղագիր Գեղար-քունի ծովագարդ գաւառի, Վ-պատ, 1895, էջ 173։

այնտեղ առաջին մասը պարզ «Գրիգորո» է: Եթե նկատի առնենք վիմագրական համատեություններին առանձնահատուկ ձևերը, կտեսնենք, որ «գրի-աս»-ն էլ «Գրիգորիաս»-ի հիմնական մասն է, որը լրացնելու համար պետք է սկզբից ընթերցել «Գրի-գորո»-ի «Գրի» մասը, և այն ժամանակ կստացվի «Գրիգորիաս»՝ Վախտանգի հոգևորական եղբոր անունը, որը հիշված տեսանք Կիրակոսի մոտ: Եվ առանց այս ճշգրտումի միանգամայն անհասկանալի պիտի մնար, թե ինչպե՞ս է պատահել, որ մի այսպիսի հավատաճապատ կարևոր գործին մասնակցել են Հասան Խաչենցու հինգ որդիները՝ Վախտանգը, Սմբատը, Վասակը, Խոջանը, Գրիգորը, իսկ նրանց վեցերորդ՝ հոգևորական եղբայր Գրիգորիսը դուրս է մնացել:

Հավանական է, որ Հասանն իր եկեղեցին կառուցած լինի կրոնավարելուց առաջ: Իսկ եթե ինքը չի կառուցել, ապա այն կառուցված է եղել մինչև իր կրոնավարելը, այլապես հիշյալ արձանագրությունն ուրիշ բովանդակություն կունենար:

Եկեղեցին իր պատերի վրա հետաքրքիր հիշատակներ է պահում՝ գեղեցիկ խաչքարեր պատվիրատուների արձանագրություններով, արձանագրություններ սովորական քարերի վրա, որոնք հենց այնպես դրվել են պատերի մեջ, անգիր հին-հավասարաթև խաչեր կրող քարեր ու առհասարակ նախշած քարեր, նույնիսկ մի ջաղացքար, որը զարդարում է դեռագլուխը:

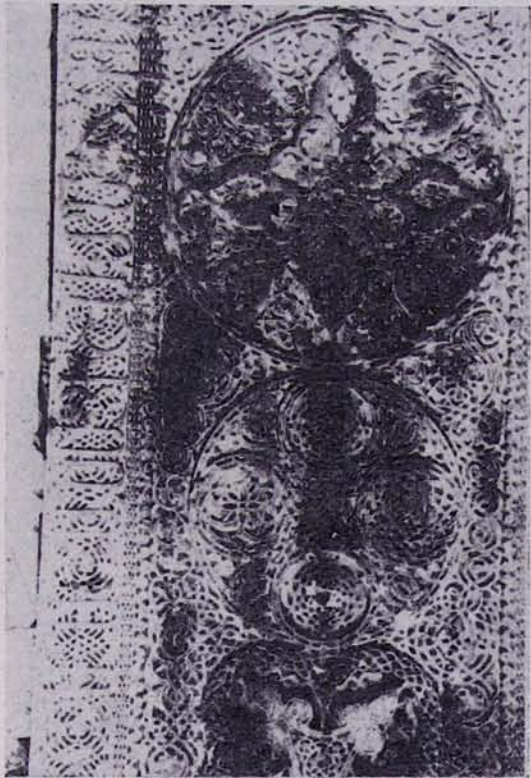
Արցախ-Խաչենում գեղեցիկ սովորություն է եղել՝ վանական շենք կառուցելիս նրա պատերի մեջ դնել հին խաչքարեր ու արձանագրություններ, պատմական հիշատակների հետ կապված իրեր ու առարկաներ, և, այսպիսով, կառուցված շենքը դարձել է յուրատեսակ թանգարան: Նման գեղեցիկ օրինակ է Խաթրավանքը, որի պատերի մեջ երևացող արձանագրություններով ու խաչքարերով կարելի է բացել գավառի նախընթաց պատմության ու մշակույթի շատ ծալքեր, որոնց մասին ուրիշ աղբյուրներ գոյություն չունեն:

Հասանի եկեղեցուց հարավ, շեղակի թեքության վրա է կառուցված մի այլ եկեղեցի, որն իր ճարտարապետական արժանիքներով վանքի ներսում կարող է զիջել միայն Արգու-խաթունի կաթողիկենին: Կառուցողի արձանագրությունը գտնվում է հարավային պատի մեջ դրված մի անկանոն քարի վրա. «թ. ՈԿ (=1211) ես Գրիգոր // էս որդի Հասան // ա շինեցի գտան // արս յիշատակ // հոգո իմո: Յաղ // աթս յիշեցէք»:

Այս Գրիգորիսին չի կարելի շփոթել նախորդի հետ, որը ևս Հասանի որդի էր, բայց քվերորդի՝ Զաքարեի ու Իվանի: Եկեղեցին կառուցողը Հաթերքի տեր և կրոնավորյալ Հասանի որդին է, Վախտանգի եղբայրը, Նոր Գետիկի կառուցող վեց եղբայրներից

մեկը, որը երկար տարիներ առաջնորդ էր Դադի վանքում:

Այս տաճարը քառակուսի հատակագիծ ունի: Սրահի մեջ կանգնած են չորս փառահեղ կլոր սյուներ, որոնք դրված են քանդակազարդ մույթերի վրա, ու-

Դադի վանքի մեծ խաչքարի ստորին մասը

նեն շքեղանախշ խոյակներ, և սրանց վրա բարձրանում են գեղեցիկ կամարները՝ իրենցից վեր պահելով թաղակապ կտորը: Կտրի կենտրոնում գմբեթի կլոր թմբուկն է՝ լույսի համար կենտրոնից բացված անցքով: Սյուներն ու պատկից կիսապուները իրար են միանում փոքրիկ կամարներով, որոնք ևս ձևավորված են զարդերով:

Տաճարը մեծ բեմ ունի, ապսիդի խորքում մի փառահեղ խաչքար կա պատի վերևում դրված այնպես, որ մտնողն անմիջապես նրա տպավորության տակ է մնում:

Մուտքը հարավից է, երևի այն պատճառով, որ արևմտյան պատը կիսով չափ խրված է եղել հողի մեջ: Սակայն այս կողմից էլ հետազայում կառուցել են մի երկար պողոտան զավիթ, որն այժմ կիսավեր վիճակում է, և պատերի մեջ մնում են որմնապուները, որոնք վկայում են, որ շենքը ծածկված է եղել կամարակապ թաղով:

Մեր նկարագրած այս բոլոր վանական շինություններն առնված են մի ցածրադիր, տեղ-տեղ ա-

